

GƏNCƏ ŞƏHƏRİNİN TARİXİ MƏHƏLLƏLƏRİ TOLERANTLIQ ÖRNƏYİ KİMİ

Elnur HƏSƏNOV,
AMEA-nın Gəncə Bölməsinin Mərkəzi
Aparatının baş mütəxəssisi,
Elm üzrə Prezident mükafatçısı,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
lnurh273@gmail.com

Xülasə. Tədqiqat əsərində çoxsaylı tarixi mənbələr, elmi əsərlər və arxiv sənədləri əsasında Gəncə şəhərində mövcud olmuş tarixi məhəllələr multikultural dəyərlərin, tolerant ənənələrin yaşadıcısı kimi öyrənilmişdir. Yaşayış məhəllələrində əhalinin müxtəlif tarixi dövrlərdə müşahidə edilmiş demoqrafik vəziyyəti, burada əsrlər ərzində qorunub saxlanılmış birgəyaşayış mədəniyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri elmi əsaslarla tədqiq olunmuşdur. Yerli əhali ilə yanaşı, XIX əsrdən etibarən ölkəmizə, o cümlədən də Gəncə şəhərinə və onun ətraf ərazilərinə köçürülmüş müxtəlif xalqların nümayəndələrinə göstərilmiş müsbət münasibət, onların milli və dini heysiyyətinə ehtiramla yanaşıldığı qeyd edilmişdir.

AÇARSÖZLƏR: Azərbaycan, Gəncə, tolerantlıq, multikultural dəyərlər, tarixi məhəllələr.

Эльнур Гасанов ИСТОРИЧЕСКИЕ КВАРТАЛЫ ГОРОДА ГЯНДЖА КАК ПРИМЕР ТОЛЕРАНТНОСТИ

Резюме. В исследовательской работе, на основе многочисленных исторических источников, научных работ и архивных документов, исторические кварталы, существовавшие в городе Гянджа, изучались как носители мультикультуральных ценностей и толерантных традиций. На научной основе изучено демографическое положение населения, наблюдаемое в разные исторические периоды в населенных кварталах, характерные черты культуры совместного сосуществования, сохранявшиеся здесь веками. Помимо местного населения, было отмечено положительное отношение, проявленное к представителям различных народов, переселенных в нашу страну с XIX века, в том числе в город Гянджа и прилегающие к нему районы, уважение к их национальному и религиозному достоинству.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Азербайджан, Гянджа, толерантность, мультикультуральные ценности, исторические кварталы.

Elnur Hasanov
**HISTORICAL QUARTERS OF GANJA CITY
 AS AN EXAMPLE OF TOLERANCE**

***Summary.** In the research work, on the basis of numerous historical sources, scientific works and archival documents, the historical quarters that existed in the city of Ganja were studied as carriers of multicultural values and tolerant traditions. On a scientific basis, the demographic situation of the population, observed in different historical periods in the populated areas, the characteristic features of the culture of coexistence that have been preserved here for centuries, has been studied. In addition to the local population, a positive attitude was noted towards representatives of various peoples resettled in our country since the 19th century, including the city of Ganja and its surrounding areas, respect for their national and religious dignity.*

KEY WORDS: Azerbaijan, Ganja, tolerance, multicultural values, the historical quarters.

*“Məmləkətin dayağı ədalətdir hər zaman,
 Ədalətlə nəsibin səadətdir hər zaman”.*

Şeyx Nizami Gəncəvi

Qədim və şərəfli tarixi keçmişə sahib olan Gəncə şəhəri minilliklərə istinad edən mövcudluğu dövründə beş dəfə coğrafi yerdəyişməyə məruz qalmışdır. Tarixi-arxeoloji məlumatlara əsaslanaraq Gəncədə miladdan əvvəl məhəllələrin təşəkkül tapdığını, ilk orta əsrlər dövründən etibarən inkişaf edərək ərazicə genişləndiyini demək mümkündür. Bu cür mühüm şəhərsalma vahidləri olan məhəllələrin əksər qismi ötən əsrin birinci yarısına qədər mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. Dulusçular, Şərbafılar, Boyaqqılar, Dəmirçilər, Misgərlər, Şüşəçilər, Bağbanlar, Qəssablar, Zərrabi, Əllaflar, Dabbaqlar, Səbzavad, Ozan, Ərəbli, Əttarlar kimi məhəllələr şəhərin qədim ərazisində yaranaraq uzun müddət mövcudluğunu qorumuşdur. Bu sadalanan məhəllələrdən başqa, İmamlı, Sofulu, Xərabat, Sərraclar, Sarvanlar, Seyidlər, Məstçilər, Çölek, Xasa yeri, Gavurküçə kimi yaşayış məhəllələri də Gəncə şəhərinin ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında əhəmiyyətli mövqeyi ilə seçilmişdir. Mənbələrdə və elmi ədəbiyyatda olan müxtəlif səciyyəli məlumatlar təhlil edilərək ilk orta əsrlər dövründən etibarən Gəncədə Tuyuqçu, Qacarlar, Qaramanlı, Xəlfəli, Şərəfxanlı, Təbrizli, Şatırgörən, Allahdad, Şöylübəyli, Arazbar, Daylaqqılar, Dəlləklilər, Nöyüdcülər, Sadıllı, Xocalı, Şamlı adlanan yaşayış məhəllələrinin mövcudluğu təsbit edilmişdir. Yüzdəliklərdə ərzində şəhər mədəniyyətinin önəmli göstəriciləri olan bu məhəllələr birgəyaşayış ənənələrinin qoruyucuları kimi multikultural, tolerant dəyərlərin yaşadılmasında vacib rol oynamışlar [1, s.158-164].

Şəhər əhalisi XVI əsrin sonu-XVII əsrin əvvəllərinə təsadüf edən son yerdəyişməsindən əvvəl olduğu kimi, sonrakı dövrlərdə də milli-mənəvi dəyərlərə və tolerant ənənələrə sadiqlik nümayiş etdirmişdir. XVI əsrin sonlarında Səfəvilər dövlətinin zəifləməsi ilə əlaqədar olaraq Gəncə vilayəti və onun mərkəz şəhəri uzun sürən müharibələr meydanına çevrilmişdir. Bu isə öz növbəsində əhalinin kəmiyyət (say) və keyfiyyət (silki, sosial, etnik göstəricilər) tərkibinə təsir göstərməyə bilməzdi. Bu səbəbdən də əhalinin demografik vəziyyətinin, onun artım və azalma

dinamikasının öyrənilməsi həmin dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələri başa düşmək üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

1599-1602-ci illərdə ispan kralının sarayında Səfəvi səfiri olmuş tarixçi, diplomat Oruc bəy Bayatın verdiyi məlumatda Gəncə əhalisinin sayı 225000 nəfər göstərilir. XV yüzilliyin əvvəllərindən XVI yüzilliyin sonlarınaqədək Gəncənin ictimai və təsərrüfat həyatının xeyli canlanmasını, monqol hücumundan sonra itirdiyi mövqeyini qismən bərpa etməsini nəzərə alsaq, bu rəqəmlə razılaşa bilərik.

Gəncənin müasir yerləşdiyi əraziyə köçürüldükdən sonrakı dövrə aid olan məlumatlarının əksər qismi təqribi rəqəmlərdir. 1647-ci ildə burada olmuş Övliya Çələbi şəhərdə 6000 ev olduğunu qeyd etmişdir. Ə.V.Salamzadə hər evə 7 nəfər hesabı ilə (6000 x 7 nəfər) Gəncə əhalisinin 40 min nəfər olduğunu göstərmişdir. Bu, o dövr üçün kiçik say deyil. Biz şəhər sakinlərinin sayına Oruc bəy Bayatın üsulu ilə yanaşsaq belə (6000 x 4,5 nəfər), yenə də orta əsr şəhərləri üçün heç də az olmayan rəqəm – 27000 alınır. Beləliklə, görkəmli Səfəvi hökmdarı I Şah Abbas tərəfindən coğrafi baxımdan yeni əraziyə köçürüldükdən sonra da Gəncə şəhəri geniş əhali kütləsinə malik əhəmiyyətli elm və mədəniyyət mərkəzi kimi mövqeyini mühafizə edirdi. 1747-1750-ci illərdə (Nadir şahın öldürülməsindən sonra yaranan xanlıqlar dövründə) şəhər əhalisinin 18500 nəfər olması məlumdur [1, s.69-75; 2, s.2-5].

XIX yüzilliyin əvvəllərində şəhərdə 25700 nəfərdən çox əhalinin yaşaması haqqında məlumata da rast gəlirik. Göstərilən dövrdə şəhər əhalisinin belə artımı tamamilə ağılabatandır. Xüsusilə, Kaxetiyanın Rusiya tərəfindən ilhaqından sonra (1801-1802-ci illərdə) Borçalı, Qazax və Şəmşəddil mahallarının əhalisi Gəncəyə axın etmiş və Cavad xanın dəstəyi ilə köçkünlər şəhərin Böyük Bağman bölgəsində yerləşdirilmişdi. Buradakı Qızıl Hacılı (Borçalıdan gələnələr), Qazaxlar (Qazaxdan gələnələr) və Qırıxlı (Borçalı və Şəmşəddildən gələnələr) məhəllələri belə yaranmışdır. 1801-1802-ci illər ərzində təkcə Şəmşəddildən Gəncəyə 1900 ailənin köçdüyünü nəzərə alsaq, haqqında danışılan əhali yerdəyişmələrinin miqyasını təsəvvür edə bilərik. Doğrudur, 1803-cü ildə şəmşəddillilərin bir hissəsi (100-ə yaxın ailə) geri qayıtmışdı. Lakin Gəncənin qərb hissəsində əhalinin şəhərə köçməsi prosesi müəyyən fasilələr və müəyyən keyfiyyət fərqləri ilə 1808-ci ilə kimi davam etmişdi [3; 4; 5].

Sonrakı dövrdə əhalinin say tərkibi aşağıdakı rəqəmlərlə ifadə olunur:

1802-ci il – 25700 nəfər;

1804-cü il – 5461 nəfər;

1811-ci il – 2530 nəfər;

1820-ci il – 6730 nəfər;

1823-cü il – 7000 nəfər;

1825-ci il – 9343 nəfər;

1833-cü il – 6647 nəfər;

1840-cı il – 9000 nəfər [1, s.72-80; 6; 7].

1804-1811-ci illərdə əhalinin kəskin şəkildə azalmasının səbəbi rus qoşunları tərəfindən işğal olunması nəticəsində şəhərin, demək olar ki, “boş qalması” idi. Bu fəlakətdən sonra 3700 nəfər qalanın müdafiəsi zamanı həlak olmuş, minlərlə gəncəli didərgin düşmüşdü. 1820-1840-cı illərdəki demoqrafik qeyri-sabitlik isə 1826-28-ci illər Rusiya-İran, 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrinin doğurduğu səbatsızlıq və göstərilən dövrdə həyata keçirilən köçürmə siyasəti ilə bağlı idi. Ona görə də bu rəqəmlər təkcə kəmiyyət göstəricilərini yox, həm də əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərini əks etdirir.

Sonrakı dövr üçün aşağıdakı faktlarla üzləşirik:

1850-ci il – 12361 nəfər;

1856-cı il – 15081 nəfər;

1862-ci il – 15191 nəfər;

1868-ci il – 16122 nəfər;

1873-cü il – 18571 nəfər;

1886-cı il – 20294 nəfər;

1892-ci il – 25758 nəfər;

1897-ci il – 33625 nəfər;

1908-ci il – 42454 nəfər;

1911-ci il – 59586 nəfər;

1914-cü il – 56886 nəfər;

1917-ci il – 54775 nəfər [1, s.69-75; 8; 9; 10].

Qafqazın ümumrusiya bazarına cəlb olunması, Gəncənin quberniya mərkəzinə çevrilməsi, siyasi həyatın sabitləşməsi bu dövrdə əhalinin artan xətlə inkişafı üçün şərait yaratmışdı. 1914-cü ildəki nisbi azalma nəzərə alınmazsa, bu proses “anarxiya dövrü” adlanan 1917-ci ilə kimi davam etmişdir. 1914-cü ildə əhalinin qismən azalması Birinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar həyata keçirilən nisbi səfərbərliklə bağlı idi. Maraqlıdır ki, səfərbərlik şəhərin təkcə xristian əhalisini yox, həm də türk-müsəlman sakinlərini əhatə etmişdi. Bu dövrə qədər mövcud olmuş “tatardan əsgər olmaz” prinsipi burada pozulmuşdur. Könüllülük əsasında Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının bütün qəzalarından, o cümlədən Gəncə şəhərindən əsgərlər yığılmış və onların əsasında “2-ci Yelizavetpol süvari tatar alayı” yaradılmışdı. Yüz nəfər atlıdan ibarət həmin hərbi hissə “Vəhşi diviziya” adlandırılan birləşmənin tərkibinə daxil edilmişdi. “2-ci Gəncə süvari müsəlman alayı”nın döyüş qabiliyyəti haqqında həmin alayın komandiri podpolkovnik Polovtsovun Gəncə qubernatoru Kovalyovun adına göndərdiyi 11.07.1915-ci il tarixli teleqramı şəhadət verir: “Vəhşi diviziya”nın alayları içərisində Gəncə süvari alayı birinci olaraq öz komandirinə “Georgi xaçı” ilə təltif olunmaq şərəfi nəsb etdi. Bu yüksək mükafatla fəxr edərək, onu tatar süvarilərinin yüksək döyüş bacarığı və fədakar qəhrəmanlığının qiyməti kimi qəbul edirəm. Müsəlman döyüşçülərinin misilsiz şücaəti qarşısında mənim dərin heyrətimi qəbul etməyinizi xahiş edirəm”.

Arxiv qovluqlarında Gəncə şəhərindən toplanmış döyüşçü süvarilərin adları da vardır. Onlar İsmayıl bəy Qəhrəmanbəyov, Məhəmməd Məşədi Mirzə oğlu, Oruc Abbas oğlu, Məmməd İsrafil Quliyev, Oruc Məşədi İsgəndər oğlu, İsa Kərbəlayi İsmayıl oğlu, Yaqub Kərbəlayi Əhməd oğlu, Cahangir Əsgər oğlu, İsrafil Məmməd oğlu, Ələkbər Abbas oğlu, Məmmədəli Qasım oğlu, Göyüş Abbas oğlu, İsrafil Əsəd oğlu, Əliqara Niftalı oğlu, Seyid İrza Seyid Murtuza oğlu, Seyid Həsən Mirqasım oğlundan ibarət idi. Həmin qovluqda Gəncə quberniyasının bütün qəzalarından toplanmış Azərbaycan atlılarının adları da vardır. 1917-1921-ci il hadisələri nəinki Gəncənin, həm də bütövlükdə Azərbaycan əhalisinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə son dərəcə mənfi təsir göstərmişdi. Azərbaycan şəhərlərinin bir çoxu uzun müddət üçün sıradan çıxmış, bəziləri kiçik kəndlər səviyyəsinə enmişdi. Nuxa, Ağdaş, Göyçay, Salyan şəhərləri ilə bərabər, Gəncə şəhəri də ticarət-sənaye mərkəzi kimi əvvəlki əhəmiyyətini itirmiş, təsərrüfat həyatının nəbzi xeyli zəifləmişdi. Əhalinin Birinci Dünya müharibəsinin başlanğıcında olan sayı xeyli aşağı düşmüşdü ki, bu da ilk növbədə doğumun azalması, ölümün artması və güclü miqrasiya prosesləri ilə bağlı idi [1, s.57-83; 11; 12; 13].

1918-ci ildə keçmiş İrəvan quberniyasının bir neçə qəzasında yaradılmış Ermənistan rəhbərliyinin avantürist xarici və daxili siyasəti nəticəsində İrəvanın türk-müsəlman əhalisi ağır irticaya məruz qalmış və öz doğma yurd-yuvalarını tərk etməyə başlamışdılar. Gəncədə, Qazaxda, Gədəbəydə didərginlərin sayı 100 min nəfərə yaxınlaşmışdı. Təkcə Gəncəyə ac-yalavac, çılpaq 10000 qaçqın ailəsi gəlmişdi ki, onların 1000 nəfəri uşaq idi. Gəncəyə pənah gətirmiş qaçqınların qayğısına qalan Gəncə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti, şəhər ağsaqqallarından Hacı Əli kişi onların şəhərin quzey-günbatanında yerbəyer olmalarına kömək etmiş, Yenravan (Yeni İrəvan) məhəlləsi də beləcə yaranmışdı. Gəncədə dinc əhalinin qırılması və şəhəri tərk edərək, kütləvi surətdə köçməsi 1920-ci il may üsyanından sonra xüsusilə geniş vüsət almışdı. Bu zaman döyüş meydanına çevrilən şəhər amansızcasına bombalanmış, şəhər tikililərinin 40%-i dağıdılmışdı. Tam olmayan məlumatlara görə, üsyançılar 8000-13000 nəfərə kimi itki vermişdilər ki, onların da müəyyən hissəsi şəhərlilərin payına düşürdü. Müasirlərin birinin yazdığına görə, “ermənilər tam üç gün xüsusilə böyük vəhşilik etdilər. Bu günlərdə şəhərdə qarət edilməmiş bir ev belə qalmadı...”

Sonralar yeni iqtisadi siyasət dövründə Gəncə əhalisi çoxalmış, lakin tezliklə - 20-ci illərin sonu – 30-cu illərin əvvəllərindən başlayan kütləvi represiyalar əhalinin artım dinamikasına mənfi təsir göstərmiş, Böyük Vətən müharibəsinin başlanması ilə əhalinin sayı nəzərəcarpacaq dərəcədə aşağı düşmüşdü.

Əlimizdə mötəbər mənbələrin olmaması səbəbilə XVII-XVIII yüzilliklərdə Gəncə əhalisinin ictimai tərkibi haqqında əsaslı fikir söyləmək imkanımız yoxdur. Əhalinin sosial tərkibi haqqında materiallar XIX yüzilliyin birinci yarısına aiddir. Lakin həmin faktları bəzi Azərbaycan şəhərlərində olduğu kimi əvvəlki dövrlərə şamil etmək (təxmini də olsa) mümkün deyil. Çünki 1804-cü ildə Rusiyaya birləşdirilən Gəncənin ictimai tərkibində baş vermiş kəskin dəyişikliklər, demək olar ki, bütün sosial qrupları bilavasitə əhatə etmişdi. Şəhəri təkcə feodal-zadəganlar yox, bütün digər zümrələrə mənsub müsəlman əhalisi tərk etmişdi. Bununla belə, məxəzlərin Gəncədəki sənətkarlıq, ticarət, bağçılıq, siyasi idarə forması və s. haqqında verdiyi bilgilərə əsaslanaraq, XVIII əsrdə şəhər əhalisinin sosial tərkibi haqqında ümumilikdə mülahizə yürütmək olar. Göstərilən dövrdə Gəncə şəhər əhalisinin tərkibi rəngarəng idi. Onları vergilərdən azad olanlar (bəylər, ağalar, ruhanilər, nökrələr) və vergi verənlər (sənətkarlar, mövsümi fəhlələr, muzdurlar, tacirlər, xırdavətçilər, suçular, əkinçilər, bağbanlar və b.) kimi qruplaşdırıla bilər. Əhalinin ictimai tərkibinin böyük əksəriyyətini sənətkarlar, bağbanlar, əkinçilər, ticarətlə məşğul olanlar və onların ailə üzvləri təşkil edirdilər [14; 15].

XIX yüzilliyin 30-cu illərində Gəncədə 120 bəy (şəhər əhalisinin 1,3%), 60 ruhani (0,6%), 200 tacir (2,2%), 100 sənətkar (1%) qeydə alınmışdı ki, onlardan təkcə sənətkarların 1804-cü ilin aprelinə nisbətən 3 dəfədən çox azaldığı görünür (onda şəhərdə 317 sənətkar qeydə alınmışdı). Lakin 1850-ci ildə bəylər 167 (1,4%), ruhanilər 94 (0,8%), tacirlər 500 (4%), sənətkarlar 925 (7,5%) nəfər göstərilir ki, bu da məhsuldar qüvvələrin inkişafını, şəhərdə ictimai və təsərrüfat həyatının canlandığını sübut edir. Ehtimal etmək olar ki, şəhərin yerdə qalan əhalisi əsasən bağçılıq, əkinçilik, muzdurluqla məşğul olanlardan ibarət olmuşdur. Çünki həmin dövrün Gəncəsi ağır müharibələrdən sonra ticarət və sənətkarlığın zəif əlamətləri ilə əsasən aqrar təsərrüfat mərkəzi roluna malik idi. Keçən əsrin 60-cı illərinin sonuna aid məlumat da tam olmayıb, zadəganların (392 nəfər), ruhanilərin (173 nəfər), sənətkarların (1372 nəfər) sayını dəqiq göstərir, tacirlər, kəndlilər haqqında isə ümumi bilgi verir. 1897-ci il siyahısına görə, Gəncədə 2225 zadəgan, 272 ruhani, 285 tacir, 21673 meşşan, 6334 kəndli, 426 digər təbəqələrin nümayəndələri yaşayırdılar.

Bu rəqəmlərdə etnik nisbəti nəzərə almaq lazımdır. Həmin ildə şəhərin Azərbaycan türklərinin məşğuliyyət bölgüsünün aşağıdakı mənzərəsi verilmişdir: dövlət idarələri, məhkəmə, polisdə işləyənlər 101 nəfər+255 ailə üzvü, hərbiçilər 5+14, ruhanilər 120+150, müəllimlər 5+26, elm, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində çalışanlar 20 (o cümlədən 1 qadın) + 66, əkinçilər 325, arıçılar və ipəkçilər 991+3804, meşəçilər 40+82, balıqçılar və ovçular 2+12, dabbaqlar 85+93, xarratlar 182+366, dəmirçilər 15+24, dulusçular 140+312, şarabçılar 5+24, nəşriyyat işçiləri – çapçılar 107+144, zərgərlər 5+33, dərzilər 293+586, bənnalar 119+261, dəmiryolçu 1+5, arabaçı 237+653, ticarətçilər 110+287, heyvan taciri 14+46, taxıl taciri 46+178, başqa k/t malları taciri 379+1228, tikinti materialı və neft satanlar 11+22, paltar taciri 60+255 nəfər. Bu rəqəmlərdən görüldüyü kimi, əhalinin ictimai tərkibində Azərbaycan türkləri daha çox ticarət və sənətkarlıq sahələrində üstünlük təşkil edirdilər [1, s.62-77; 15; 16; 17].

Ümumiyyətlə, yeni torpaqları Rusiya imperiyasına birləşdirmək üçün xristian-erməni əhalisinin sayını hər vaxtlə artırmaq haqqında I Pyotrun vəsiyyəti müstəmləkəçi hakimiyyət orqanlarının Qafqaz fəaliyyətinin əsasını təşkil edirdi. İ.Dubrovinin haqlı olaraq yazdığı kimi, “bu əraziləri (Qafqazın işğal olunmuş və işğal olunması perspektivdə duran əraziləri – E.H.) İran və Türkiyə mənşəli xristian əhalisi ilə mümkün qədər çox doldurmaq”, - Sisianovun üç başlıca məqsədindən biri bu olmuşdur. Bu məqsəd Sisianovun öldürülməsindən sonra da dəyişməmişdir.

Yuxarıda göstərdiyimiz mülahizəni rəhbər tutan Sisianov 1804-cü il martın 16-da 17-ci Yeger alayının şefi Karyaginə yazırdı ki, Şuşa ermənilərini Gəncəyə köçmək üçün dilə tutsun. Təkcə həmin ilin mart-may ayları ərzində Gəncəbasara 4667 Şuşa ermənisi köçürülmüşdü ki, onlardan 1119 nəfəri İçqalanın yaxınlığında, yəni şəhərdə yerləşdirilmişdi. Hələ Rusiyaya birləşdirilməmiş İrəvan xanlığından 1807-ci ildə məlik Avraam və yüzbaşı Ohanez də öz təbəələri ilə Gəncəyə köçmüşdülər. Məhz belə köçürmələrin nəticəsi idi ki, 1808-ci ilin dekabrında şəhərdə ermənilər 3596, Azərbaycan türkləri isə 6320 nəfər qeydə alınmışdı. Görüldüyü kimi, cəmi dörd ildə Gəncə şəhər əhalisinin milli tərkibindəki nisbət ermənilərin xeyrinə kəskin şəkildə dəyişmiş, ermənilər 1803-cü ildə əhalinin 8,5%-ni təşkil etdikləri halda, 1808-ci ildə 36,26%-ə çatmışdılar.

Şəhərin erməni əhalisinin 1804-cü ildən 1826-cı ilə kimi əhəmiyyətli dərəcədə artmasını bir fakt da sübut edir ki, şəhərin erməni əhalisi rus qoşunlarını məğlub edib Gəncə qalasını geri qaytaran Uğurlu xana öz şərtlərini diqtə etmiş, hətta ona hədə-qorxu gəlmişdilər. Bunun müqabilində nə Uğurlu xan, nə də sərkərdə Nəzərəli xan onları cəzalandıra bilmişdilər.

Erməni əhalisinin Qafqaza, o cümlədən Gəncəbasara köçürülməsi 1826-1828-ci illər Rusiya-İran, 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrindən sonra xüsusilə geniş vüsət almışdı. Bu köçürmələrin miqyası o qədər böyük idi ki, hətta İran hökuməti və ingilis kəşfiyyatı da həmin prosesdən ciddi narahat olmuş və köçürməyə mane olmaq istəmişdilər. Lakin Rusiya tərəfi Türkmənçay müqaviləsinin müvafiq bəndini əsas tutaraq, İran hökumətinə etiraz etmişdi. Gəlmələri əsasən müsəlman mülkədarlarının torpaqlarına və Azərbaycan icmalarının yaylaq yerlərinə köçürüldülər. 1829-cu il Adrianopol sülhündən sonra Türkiyədən Qafqaza köçürülən ermənilərin İrəvan vilayətində Ehsan xana və onun nəslinə mənsub olan torpaqlarda yerləşdirilməsi məlumdur. Bu yolla Kürəkbasanda Xankəndi, Çələbyurd, Qaraçinar, Şəmkində Nüzgər, Çardaqlı, Ayrıım mahalında Quşçu, Daşkəsən, Şəriklər, Əskipara, Gəncəbasarın dağlıq hissəsində Azad, Əbləh, Bayan, Qulambir, Zəylik, Buzluq, Seyyid, Çovdar, Zurnabad, Mirzəkənd və s. əvvəlki etnik rəngini dəyişib “erməniləşdirildi”. Ermənilərdən başqa, Gəncə

vilayətinə həm də almanlar və slavyanlar da köçürüldü. 1818-ci ildə Vürtemberg almanlarının Şəmkirə köçürülən 209 ailəsinə mahalın ən məhsuldar yeri hesab olunan 3185 desyatin torpaq sahəsi verilmişdi ki, bu torpaqların 1500 desyatından çoxu Şəmkir sultanlarının nəslindən olan Böyük ağaya mənsub idi. Şəmkirdə məskunlaşmış almanlar Gəncə şəhərinin 20 verstliyindən Şəmkir çayının sahilində Annenfeldkoloniyasını salmışdılar. Həmin il Gəncəyə gətirilmiş almanların digər qrupuna Gəncəbasarda ən məhsuldar yer sayılan, vaxtilə Cavad xana məxsus olmuş, 1813-cü ildə isə müsadirə edilmiş 4498 desyatin torpaq sahəsi verilmişdi. Almanlar Gəncə şəhərinin 7 verst güneyində, keçmiş Xanlıqlar kəndinin yerində koloniya salmışdılar. Onlar 1819-cu ilin Pasxasında (yazında – E.H.) koloniyayı imperator I Aleksandrın bacısı, böyük knyaginya Yelena Pavlovnanın şərəfinə Yelenendrof (Yelena kəndi) adlandırır, oraya köçmüşdülər. 1826-cı ildəki qısa müddətli (təxminən 2-3 aylıq) fasiləni nəzərə almasaq, Gəncə almanları 1941-ci ilin avqustuna kimi bu mahalda yaşamışdılar. 1897-ci il məlumatına görə, Gəncə qəzasında 3086, şəhərdə isə 103 nəfər alman yaşayırdı [1, s.59-70; 4; 5; 6; 7; 8].

XIX yüzilliyin 30-cu illərindən başlayaraq köçürmə siyasətinin təkə məzmununda yox, formasında da başqa bir meyil özünü göstərməyə başlayır. Məhz bu dövrdən etibarən 1916-cı ilə kimi Rusiya imperiyası Qafqazda öz hərbi-strateji mövqeyini möhkəmləndirmək üçün köçürmə siyasətindən sadəcə xristianlaşdırmanı yox, ilk növbədə, ruslaşdırmanı irəli çəkir. Bu proses 1830-cu ildə Qafqaz canişini A.P.Yermolovun təşəbbüsü ilə Saratov, Tambov, Voronej, Xarkov, Tavriya, Samara, Penza, Ryazan və s. quberniyalardan “cəza məqsədi ilə İsti Sibirə (Qafqaza–E.H.) köçürülən təriqətçilərlə (molokanlar, duxoborlar, subbotniklər, pıqunlar, skoptslar, raskolniklər) başlayır. Onlar Gəncə qəzasında Boris, Qolovino (1842-ci ildə), Novo Dilijan, Slavyanka (1844-cü ildə), Qoreloye, Novo-Troitskoye, Novo Spasskoye, Novo Mixaylovka, Novo Saratovka (1847-ci ildə), Novo İvanovka (1850-ci ildə), Nadel (keçmiş molla Osman) (1861-ci ildə), Mixaylovka (Gəncəbasarda, 1870-ci ildə) kəndlərinin əsasını qoymuşdular.

Gəncə şəhərində isə köhnə təriqətçilər sonralar yerli əhali tərəfindən Molokanlar və Kələmlik adlandırılan Xan bağında yerləşdirilmişdi. Şəhər daxilində əkinçilik üçün müəyyən məhdudiyyətlər qoyulduqdan sonra molokanlar Kələmliyin bir hissəsini ermənilərə satmışdılar. Onlardan bir qismi öz sənətini dəyişərək şəhərdə qalmış, digər hissəsi isə şəhəratrafi ərazilərdə torpaq yeri götürərək Gəncəbasar kəndlərinə səpələnmişdilər. Ermənilər isə aldıkları yerdə üzüm bağı salıb şərab istehsalına başlamış, bağı isə “Mahrasa bağı” adlandırmışdılar. “Mahrasa”, əslində, “ay məbədi” deməkdir və bu adın həmin yerlə heç bir əlaqəsi yoxdur. XX yüzilliyin əvvəllərində həmin üzüm bağlarını Bağman bəylərindən Əliquzu bəy almış və xalq arasında “Əliquzubəyin bağı” adı ilə tanınmağa başlamışdı.

XIX yüzilliyin 60-cı illərindən başlayaraq artıq yalnız sektantlar deyil, ümumiyyətlə, pravoslav əhalinin köçürülməsinə başlanılır. 1897-ci ildə Gəncə qəzasında 4782 pravoslav, 5996 köhnə təriqətçi yaşayırdı ki, onlardan müvafiq olaraq 2800 nəfər pravoslav və 340 nəfər molokan Gəncədə məskunlaşmışdı. Pravoslav əhalinin Gəncə qəzasındakı Frezevka (Atabəy kəndi yerində), Kovalevka, Rozalinovka (Düz yurd), Semyonovka, Qolitsino və s. kəndləri əsasən 1905-1916-cı illərdə salınmışdı.

1897-ci ildə əhalinin siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə, Gəncə əhalisinin milli tərkibi aşağıdakı kimi idi (mötərizədəki rəqəmlər şəhər əhalisi də daxil olmaqla müvafiq millətin Gəncə qəzasındakı sayını göstərir):

Azərbaycan türkləri 17436 (103970), çuvaşlar 34 (34), qaraçaylar 6 (31), qumuqlar 2 (2), Türkiyə türkləri 3 (3), türkmənlər 4 (4), qırğızlar 0 (1), avarlar 103 (296), darginlər

1 (2), udinlər 4 (4), qazıqumuqlar 118 (207), çeçenlər 7 (3), inquşlar 6 (9), çərkəslər 4 (6), velikoruslar 2519 (7224), maloruslar (ukraynalılar – E.H.) 215 (369), beloruslar 1 (2835), polyaklar 240 (299), çexlər 12 (12), litvalılar 37 (38), latışlar 4 (6), karellər 0 (8), estonlar 3 (4), votyaklar 3 (3), macarlar 1 (1), moldavanlar 1 (1), fransızlar 4 (7), italyanlar 13 (16), almanlar 103 (3086), ingilislər 6 (9), yunanlar 5 (178), ermənilər 12055 (43040), farslar 39 (79), kürdlər 3 (38), osetinlər 20 (52), yəhudilər 93 (101), aysorlar 9 (9), gürcülər 486 (593), acarlar 1 (1), imeretiyalılar 5 (104), meqrellər 13 (31), lazlar 7 (28), svanlar 0 (1) [1, s.62-77; 15; 16; 17].

1911-ci ildə Gəncənin 59 minlik əhalisinin 45 mini Azərbaycan türkü, 8,5 mini erməni, 3,5 mini rus, qalanları gürcülər, polyaklar, almanlar, urumlar və s. idi. Bu dövrdə şəhərin erməni əhalisinin azalması 1905-ci il hadisələri nəticəsində ermənilərin Gəncəni tərk etməsi ilə əlaqədardır. Göründüyü kimi, Azərbaycan türkləri əhalinin 76,27%-ni, ermənilər 14,4%-ni, ruslar isə 5,93%-ni təşkil edirdilər. 1926-cı ildə isə şəhərin 64775 nəfər əhalisinin 49,0%-i Azərbaycan türkləri, 26,6%-i ermənilər, 7,7%-i ruslar, 16,7%-i digər xalqların nümayəndələri idilər. Etnik nisbətlərdəki bu dəyişiklik 1920-ci ildən sonra şəhərdə baş vermiş demoqrafik prosesləri dəqiq əks etdirir [1, s.60-71].

Gəncə şəhərinin tarixi məhəllələrində multikultural dəyərlərə və birgəyaşayış mədəniyyətinə sadıqlıq nümayiş etdirilməsi buradakı yüksək şəhərləşmə ənənələrinin, milli-mənəvi dəyərlərin mövcudluğuna dəlalət edir. Şəhərdə çoxəsrlik ənənələrə istinad edən tolerantlıq mühiti müxtəlif milli azlıqlara, onların maddi-mədəni və dini adətlərinə qarşılıqlı ehtiram xüsusiyyətlərinin ən yüksək səviyyədə təmin olunmasını şərtləndirən əsas tarixi göstəricidir. Məhz bu cür mənəvi dəyərlərə sədaqətlik sayəsində ölkəmizin fərqli bölgələrində olduğu kimi, Gəncədə də milli köklərə, qədim tarixi ənənələrə istinad edən şəhər mədəniyyəti özünün mövcudluğunu müasir dövrümüzdə də qorumaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007, 246 s.
2. Hasanov E.L. Innovative significance of research of traditional architectural features of Ganja // TSU-TI — The International Scientific Journal of Humanities, 2022, No 1(1), p. 1-6. DOI: <https://doi.org/10.55804/TSU-ti-1/Hasanov>
3. Hasanov E.L., Marjanli M. Ganja: city of Nizami (Gəncə: Nizami yurdu). Dubai: IRS Publishing House, 2019, 208 s.
4. Hüseynova S.B. Gəncə şəhəri haqqında bəzi etnoqrafik qeydlər (XX əsrin əvvəlləri) // Kirovabadın maddi, mədəni və ictimai həyatına həsr edilmiş II elmi konfransın materialları, Bakı, 1987, s. 37.
5. Poulmarc'h M., Laneri N., Hasanov E. Innovative approach to the research of ethnographic-archaeological heritage in Ganja based on materials of kurgans // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2019. Issue 09, vol. 77, part 4, p. 341-345. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.09.77.60>
6. Многогранность человеческого капитала: культурные и социальные основания. Общая редакция и составление О.Н.Астафьевой, О.В.Шлыковой. Москва: «Согласие», 2019, 293 с.
7. Məmmədov F.N. XIX əsrdə Gəncə şəhərinin ərazisi, əhalisi və idarəsi (1868-ci ilə qədər) // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1976, № 3, s. 30-37.

8. Smith W., Hasanov E.L. Importance of handicraft traditions in investigation of history of urban culture in Ganja // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2013. Issue 11, vol., 7, p. 61-66. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2013.11.7.10>
9. Hasanov E.L. About comparative research of poems “Treasury of Mysteries” and “Iskandername” on the basis of manuscript sources as the multiculturalism samples // International Journal of Environmental and Science Education, 2016, vol. 11(16), p. 9136-9143.
10. Yusifli X.H., Pişnamazzadə S.P., Həsənov E.L. Nizami Gəncəvinin şəcərə tarixi. Gəncə: Elm, 2021, 182 s.
11. Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. Philadelphia (USA), 2021. Issue 1, vol. 93, part 2, p. 144-150. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25>
12. Mooney C.A. Culture clash: an international legal perspective on ethnic discrimination. Ashgate Publishing, Ltd., 2011, p. 13.
13. Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědeckovydatelské centrum “Sociosféra-CZ” (Czech Republic), 2018, 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0.
14. Hasanov E.L. Innovative research of national wisdom in works of Nizami Ganjavi // International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2022. Issue 01, volume 105, p. 475-481. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2022.01.105.36>
15. Фагуллаев Ш.С. Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX - начала XX века. Ленинград: Стройиздат, 1986, 456 с.
16. Hasanov E.L. Local Ganja carpets as the samples of contemporary museum studies // Conferința științifică internațională a Muzeului Național de Istorie a Moldovei. Istorie - Arheologie - Muzeologie. Ediția 31, 28-29 octombrie 2021. Chisinau. Chișinău: Bons Offices SRL (Moldova), 2021, p. 139-140. ISBN 978-9975-87-140-2.
17. Muradov Z., Həsənov E.L., Əmiraslanov R. Türkiyə-Azərbaycan əbədi amal birliyinin Gəncə səhifələri. Gəncə: Elm, 2022, 111 s.